

ՔՆԱՐԻԿ ԱՐՄԵՆԻ ԱՐՐԱՀԱՄԵԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Խ. Աբովեանի անուան ՀՊՄՀ

*Վ. Պարպիզունու անուան հայ նոր եւ նորագոյն
գրականութեան եւ նրա դասաւանդման մեթոդիկայի ամբիոն*

abrahamyanknarik21@aspu.am

ORCID ID: 0000-0002-7151-2172

DOI: 10.54503/978-5-8080-1557-9-251

ՌՈՄԱՆՏԻԿ ՀԱՅԵԱՅՔԸ ԱՐԵՒՄ ՏԱՀԱՅ

ՆԱՄԱԿԱԿԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

(Ֆրանսիական գրապատմական ազդեցությունների լոյսի տակ)

*Քանալի բառեր՝ ռոմանտիզմ, նամակագրություն, արեւմտահայ հեղինակներ,
գրական ազդեցություն, 19-րդ դար, թարգմանություն, գեղարուեստական բնագիր:*

Ներածություն

Յօդուածում նիւթը կառուցուած է հիմնականում համաշխարհային գրական հարցադրումների եւ հայ գրականութեան մէջ դրանց արձագանգների վերհանումով: Միաժամանակ պիտի նկատել, որ դժուար է ամբողջութեամբ հաշուի առնել ամբողջ արեւմտահայ նամակագրութիւնը. աւելի յաճախ դիմումները պայմանաւորուած են ռոմանտիկական հայեացքի մէջ կայուն նախապատուութիւններ դրսեւորած հեղինակներով:

Միանգամից դիտել տանք նաեւ, որ այդ հայեացքի ձեւաւորման ճանապարհին առիծի բաժինը հասնում է ֆրանսիական գրականութեանն ու նրա շուրջ եղած մեկնաբանութիւններին: Այս աշխատանքի համար ելակէտային նշանակութիւն ունեն նամակները, մանաւանդ որ գրական ուղղութիւնների մէջ ռոմանտիկականի առանձնացումը պայմանաւորուած է հենց նամակագրութեան սուբյեկտիւ-զգացական բնոյթով:

Ֆրանսիական գրական մթնոլորտի «իւրացման» տեսանկիւնից կարելի է յիշատակել Խորէն Գալֆայեան-Նար Պէյի, Գրիգոր Չիլինկիրեանի, Գրիգոր Օտեանի, Պետրոս Դուրեանի, Միսաք Մեծարենցի, Արտաշէս Յարութիւնեանի, Դանիէլ Վարուժանի, Սիամանթոյի, Ար-

շակ Չօպանեանի, Վահան Թէքեանի եւ այլոց անուններ: Սա մանաւանդ ակնյայտ է Երոպայում ուսանած կամ ապրած եւ արեւմտաեւրոպական մշակոյթի հետ առաւել համակողմանի ծանօթութիւն ունեցող մշակութային դէմքերի պարագայում:

Եթէ գնանք հայ գրական ածուներում նամակագրութեան մէջ երեւան եկող ռոմանտիկական հայեացքի ձեւաւորման մէջ ազդեցութիւն թողած հեղինակների խմբաւորման ճանապարհով, պիտի առանձնացնենք առաջին հերթին Ալֆոնս դը Լամարթինի, ապա Վիկտոր Հիւգոյի¹ եւ Ալֆրեդ դը Միւսէի անունները: Այս թուարկումից շատ հեռու չէ եւ Մանուկ Աբեղեանի դասակարգումը «Գրական դպրոցներ» ուսումնասիրութեան՝ ռոմանտիզմին նուիրուած բաժնում, երբ առանձնացնում է Լամարթինի, Վինտի, Միւսէի, Գոթիէի անունները, գալու համար «ամէնից մեծ վարպետ» Հիւգոյին, որ «միւսներից աւելի երկար է ապրում, 1850 թուականին առանց հակառակորդի ու մրցակցի մենակ թագաւորում է բանաստեղծութեան մէջ եւ այնուհետեւ էլ դեռ մի քառորդ դար աւելի երկարեցնում է ռոմանտիզմը, այն ժամանակ, երբ արդէն իրականեան (իմա՝ իրապաշտական – Ք.Ա.) դպրոցն էր բարձրացել»²: Աւելին՝ նկատում է, որ ռոմանտիզմի շուրջ իր ուսումնասիրութիւնների համար «հենց ֆրանսիական գրականութիւնն ունինք իբրեւ առաջնորդ եւ ֆրանսիական աղբիւրներից էլ օգտւում ենք գլխաւորապէս»³:

Թուարկուածներից առաջինի՝ Լամարթինի եւ հայ գրական առընչութիւնների պատմութիւնը բաւական հարուստ ճանապարհ է անցել՝ սկսած թարգմանական գրականութիւնից մինչեւ գեղարուեստական բնագրերում հեղինակի ներկայութեան տարատեսակ դրսեւորումները: Մի կողմ թողնելով միւս բոլոր հարցադրումները՝ կանգ առնենք միայն նամակագրական գնահատութիւնների վրայ: Լամարթինին ամենատարբեր առիթներով անդրադարձել են Հ. Ղեւոնդ Ալիշանը, Խորէն Գալֆայեանը, Գրիգոր Օտեանը, Պ. Դուրեանը, Արշակ Չօպանեանը, Ռուբէն Սեւակը, Դանիէլ Վարուժանը եւ այլք:

¹ Հիւգոյի եւ հայ գրական կապերի մասին ուսանելի է Հայկ Գասպարեանի հեղինակութեամբ հրատարակուած «Վիկտոր Հիւգօն հայ գրականութեան մէջ» գիրքը (Երեւան, 1961, 296 էջ):

² Աբեղեան Մ., Երկեր, Է., Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1975, էջ 275:

³ Նոյն տեղում:

Նրանց մէջ ուշագրաւներից է Խորէն Գալֆայեան-Նար Պէյի յարաբերութիւնը ֆրանսիացի քերթողի հետ: Հայ մտաւորականը գրաբար թարգմանութեամբ 1859-ին լոյս է ընծայում «Դաշնակք⁴ Լամարթինեայ» ստուարածաւալ ժողովածուն, ուր թարգմանչի «Առ ընթերցանելիս» խօսքում բացում է այն երկուստեք շահագրգռութիւնը, որի արդիւնքում ինքը թարգմանել է ֆրանսիացի բանաստեղծին. «Ընդ բնաւ իսկ ժամանակս կենացն սիրեալ է Լամարթին զաշխարհն Արեւելից, եւ զմեծն իւր զհանճար նուիրեալ նմա յաճախ: Համառօտ ասել, զայնպիսի իմն մեծարանս, զայնպիսի սէր ճշմարիտ եւ անշահասէր ընծայեալ է նորա Արեւելից, որպէս զի չի՞ք եւ չի՞ք երբէք արեւելեայց զարժանին կշռել նմա զերախտագիտութիւն»⁵:

Ուշագրաւ են նաեւ Խորէն Գալֆայեանի՝ գրքում տեղ գտած ֆրանսերէն եւ հայերէն զուգադիր «Առ Հայրն իմ» եւ «Առ Լամարթին» բանաստեղծութիւնները, ինչպէս նաեւ Ա. Լամարթինի նամակները՝ ուղղուած արեւմտահայ գրագէտին այս գրքի թարգմանութեան առթիւ. «Յորժամ արեւելից աշխարհս ճանապարհ առնէի⁶, իբրեւ զհիւր ոք եւ իբրեւ եղբայր ի Հայաստանեայց անտի մեծարեցայ, եւ արդաւասիկ դուք ժողովրդախառն իմիջի նոցա գործէք զանուն իմ եւ զքերթում, որոց չէր ապաքէն յայսպիսի իմն հեռաձաւալ ակն դնել փառաւորութիւն:

Թարգմանութիւն մի ձեր՝ արձագանգ իմն է որ զձայն զիմ մինչեւ յազատն առեալ տանի Մասիս: Ո՛ր տայր զի եւ ձերդ ձայն տանիւր մինչեւ յԱնմահութիւն»⁷:

1867-ին Գրիգոր Զիլինկիրեանի թարգմանութեամբ եւ առաջաբան նամակ-բացատրականով Զմիւռնիայում լոյս է տեսել «Ռաֆայէլ» քսանամեայ հասակի վէպ ի Լամարթինէ» գիրքը՝ հեղինակից առաջին աշխարհաբար թարգմանութիւնը: Նոյն երկը Վռամշապուհի (Սահակ

⁴ Մեզ թուում է, որ պատահականութեան կնիք չունի Յովհաննէս Թումանեանի բանաստեղծական ժողովածուի խորագրի ընտրութիւնը՝ «Դաշնակներ» (Թիֆլիս, 1893, լրամշակուած՝ 1896):

⁵ «Դաշնակք Լամարթինեայ» / թարգմանեաց ի չափս հայկականս Խորէն Վրդ. Գալֆայեան, Փարիզ, 1859, էջ 12:

⁶ Իսկ Ա. Լամարթինի համար Արեւելքը ապրուած եւ նուաճուած տարածութիւն կարելի է համարել. յիշենք նրա «Ուղեւորութիւն դէպի Արեւելք» աշխատութիւնը (1835):

⁷ «Դաշնակք Լամարթինեայ», էջ 36:

էթմէքճեան) թարգմանութեամբ լոյս է տեսել Պոլսում, 1927 թուականին⁸: Կարծում ենք, այս գործը իր ռոմանտիկ յաճումներով բաւական ազդեցութիւն պիտի թողած լինի հայ քերթողների մտայնութիւնների վրայ, վկայ այն փաստը, որ այն արժանացել է երեք տարբեր հեղինակների թարգմանական ուշադրութեանը: Առաջինն այս շարքում, սակայն, Գրիգոր Օտեանն է, որը, ինչպէս վկայում է Հրանդ Ասատուրը, թարգմանել է երկը երկու անգամ, երկրորդը՝ Ռուսչուկում, 1864-ին⁹, որի ձեռագիրը, սակայն, այրուել է Գատըգիւղի հրդեհի ժամանակ: Դեռ 1858-ին Ա. Լամարթինին՝ բոլոր բանաստեղծների մէջ իր նախընտրած արուեստագէտին¹⁰ ուղղուած նամակում յայտնում էր այն տպաւորութեան մասին, որ ստացել էր այս գործից. «Այլ չեմ կրնար լռութեան անցնիլ այն երախտագիտութիւնն որով իմ սիրտս է զեղուն առ այն հանճարն որ մարդկութիւնը պիտի պաշտէ օր մը... Հոգիս պահած է այն գեղեցկութեան ու պայծառութեան ցոլացմունքները որ ամէն տող կը փայլի»¹¹, ու խնդրում մի քանի տող գրել՝ հրատարակութեան սկզբում դնելու համար: Հետաքրքրական է նաեւ ֆրանսիացի քերթողի պատասխան նամակը՝ թուագրուած 5 Մայիս, 1858, Փարիզ, որտեղ երեւան է գալիս նաեւ նրա վերաբերմունքը հայ ժողովրդին. «Հայերը միշտ սիրած են զիս, վասն զի ես ալ անոնք կը սիրեմ իբրեւ բարեմոյն ժողովուրդ մը, Արեւելքի գործօն, պարկեշտ եւ գրասէր ազգերուն մէջ:

Ընդունեցէք շնորհակալութիւնս այն շնորհքին համար որ կ'ընէք գրքիս՝ ձեր լեզուին թարգմանելով զայն:

Իցի՛ւ թէ ամառը, մէկ երկու ամիսէն, կարենայի գալ Կոստանդնուպոլիս եւ ձեռքերնիդ սեղմել»¹²: Իսկ Գրիգոր Օտեանը Լամարթինին կարող էր գրաւել նաեւ քաղաքական գործչի հանգամանքով:

⁸ **Լամարթին**, Էջեր քսանամեայի մը կեանքէն / թարգմանեց՝ Վռամշապուհ, Պոլիս, տպ. Կիւթմալերկ, 1927:

⁹ **Ասատուր Հր.**, Դիմաստուերներ, Կ. Պոլիս, տպ. Կ. Քէշիշեան որդի, 1921, էջ 91–92:

¹⁰ «Լամարթին, ամէնէն աւելի նա է բանաստեղծ, զի հոգւոյ բանաստեղծն է նա: Երբ իր քնարին առաջին ձայնը լսելի ըրաւ, այնպէս եղաւ իբրեւ թէ առաջին անգամ կը հնչէր բանաստեղծական քնարին ձայնը Ֆրանսայի մէջ» (**Գրիգոր Օտեանի գոհարները**», Կ. Բ. / պատրաստեց եւ հրատարակեց Մ. Կազմարարեան, տպ. Մ. Տէր-Սահակեան, Կ. Պոլիս, 1931, էջ 69):

¹¹ Նոյն տեղում, էջ 123:

¹² Նոյն տեղում, էջ 124:

Հելեն Նիսընին գրուած մտերմական նամակներում «Ռաֆայէլ»ի հիւանդ հերոսուհուն է դիմում նաեւ Եղիա Տէմիրճիպաշեանը, ինչպէս օրինակ 1887-ի Յունիս 8-ի թուակիրն է յուշում. «Կը նմանէիր Ռաֆայէլի դիւզանուհոյն. եւ տեղն ու տունն ալ այնքա՛ն կը նմանէին այն երկնային վիպասանութեան մէջ նկարագրուած հիւանդագեղ հոգեհրաւեր սիրավայրին...»¹³: Այստեղ մի կողմից անձնական վերաբերմունքի շերտերն են, միւս կողմից՝ գրական երկի գնահատանքը: Մէկ այլ նամակում ռոմանտիկ հայեացքի արտայայտութիւններ բնութեան պատկերների, յուզումի ու վիպայնութեան շուրջ դատողութիւնների շարքում յիշատակում է եւ Միւսէին՝ «...օր մը գրեցիր ինձ որ Ալֆրէտ տը Միւսէի վրայ խօսիմ»: Ինքն էլ «խօսել է» Միւսէի նման, սակայն, ինչպէս խոստովանում է, «նուազ իր հանճարովն անշուշտ»¹⁴:

Լամարթինի ազդեցութիւնների մէկ ուշագրաւ դրուագն էլ կապւում է Պ. Դուրեանի հետ: Մի կողմ թողնելով բնագրային զուգադրումների հնարաւորութիւնը, անգամ խորագրային մակարդակների հանգիստութիւնները (Լամարթինի պարագայում՝ «Բանաստեղծական մտորումներ» (“Méditations poétiques”, 1820), «Նոր բանաստեղծական մտորումներ» (“Nouvelles Méditations poétiques”, 1823), «Բանաստեղծական եւ կրօնական դաշնութիւններ» (“Harmonies poétiques et religieuses”, 1830), «Բանաստեղծական հայեցումներ» (“Recueils poétiques”, 1839) եւ դրա դիմաց Պ. Դուրեանին այնքան բնորոշ «խոկալ, սուգիլ, ըզմայլիլ սուտ», «ճակատս այնքան խոկ ունի» ռոմանտիկական դպրոցը բնորոշող արտայայտութիւնները), անդրադառնանք նամակում երեւան եկող հարազատութեանը: Նկատի ունենք արուեստագիտական դատողութիւնների ընդհանրութիւնը, ուր Լամարթինին եւ Դուրեանին միաւորողը մահուան փիլիսոփայական ընկալումն է, «երգելով մեռնելու» անհրաժեշտութեան գիտակցումը: «Երգե՛նք, վասնզի մատունքս դեռ քնարին վրան են. *երգե՛նք վասնզի մահը՝ կարապին պէս ինծի ալ ուրիշ աշխարհի մը եզերքը*, գեղանուագ ձայն մը տուն կուտայ. այս ձայնը՝ իմ հանճարիս ինծի տուած երջանիկ մէկ նախազգացումն է. որովհետեւ մեր հոգին՝ մի միայն սէր ու ներդաշնակութիւն է, *թո՛ղ անոր հրաժարականն ալ Աստուածային երգ մը ըլլայ*», – յայտարարում է Ա.

¹³ **Նագարեանց Հր.**, Եղիա Տէմիրճիպաշեանի սիրային նամակները. 1886–1889, Կ. Պոլիս, տպագր. Տէր Ներսէսեան, 1910, էջ 46–47:

¹⁴ Նոյն տեղում, էջ 66:

Լամարթինը «Հոգեվար բանաստեղծ» գրութեան մէջ¹⁵, որ թարգմանել է Գարեգին Փափագեանը: Չի ուշանում Պ. Դուրեանի «արծագանգը» Արտաշէս Լուսինեանին ուղղուած նամակում. «Բանաստեղծ չեմ, բայց բանաստեղծութիւնը կը սիրեմ. ես որ աշխարհի մէջ միայն երգերը շատ սիրեցի, *կ'ուզեմ որ իմ վերջին շունչս ալ երգ մ'ըլլայ: Կարափն իր վերջի շունչին իր էն ներդաշնակաւոր ճիշդ կ'արտասանէ կ'ըսեն. թող ես ալ կարափին պէս անցած ըլլամ աշխարհէն*»¹⁶:

Լամարթինի եւ մեր նշած միւս երկու հեղինակների հայկական արժեւորումներում առանձին երակ է բերում Արշակ Չօպանեանը: 1888-ին Գալուստ Փափագեանին ուղղուած ընդարձակ նամակում ուրուագծում է իր ռոմանտիկական ըմբռնումների սահմանը՝ առանձնացնելով վերոնշեալ երեք հեղինակներին՝ Լամարթին, Միւսէ, Հիւօ: «Աստուածային վրձին» Լամարթինի «Ռաֆայէլ»ի առիթով պարզապէս յայտարարում է. «Սուրբ է այդ գիրքն, այլ (կարդալ «բայց» – Ք.Ա.) ճշմարիտ չէ. վսեմ է այս վէպն, այլ իրական չէ»¹⁷՝ հակադրելով Միւսէի «Դարուս մէկ զաւկին խոստովանանքը»ի հետ, յայտարարելով, թէ «թոյն կը կաթեն այդ վէպին էջերն, այլ աւա՛ղ, այդ թոյնն մեղրով խառնուած է. իրարու քովէ հոսող երկու աղբերց նման կը հոսին...»¹⁸, ոսկէ միջինը համարելով Հիւօյի «Նոթռ տամ տը Փառին», այն պատճառաբանութեամբ, որ «նախ՝ զի Վիքթոր Հիւկոն էր գրողն (ներէ եթէ քիչ մը մոլեռանդութիւն կը ցուցնեմ). երկրորդ՝ զի այդ գիրքը կը ձգտի նպաստել իրագործմանն մարդոց վսեմագոյն գաղափարին, որ է օգտակար լինել այլոց»¹⁹: Սակայն Չօպանեանը յուսալքութեան մի պահի ընկերոջն ուղղուած նամակում («Մայիս, 1889–1890, Կ. Պոլիս») գրում է. «Ալ չեմ կարդար Ալիշանը. պաշտելի Ալիշանս Հիւկոյին հետ բարձին տակ դրի. ոչ մէկուն շանթերն, ոչ ալ միւսին օրհներգութիւնները

¹⁵ «Արծուի Վասպուրական», Կ. Պոլիս, 1855, Ա. տարի, Դեկտեմբեր, թիւ 7, էջ 107: – Ընդգծումները իմն են: – Ք.Ա.:

«Հայ պարբերական մամուլի բիբլիօգրաֆիա (1794–1900)» աշխատութեան մէջ (1956) խորագիրը տրուած է «Հոգեւոր բանաստեղծ» ձեւակերպումով, որ ճիշդ չէ (էջ 178):

¹⁶ Դուրեան Պ., Երկերի ժողովածու երկու հատորով, հ. 1, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1971, էջ 183–184: – Ընդգծումները իմն են: – Ք.Ա.:

¹⁷ Չօպանեան Ա., Նամականի, Եր., «Սովետական գրող», 1980, էջ 16:

¹⁸ Նոյն տեղում, էջ 17:

¹⁹ Նոյն տեղում, էջ 18:

սրտիս կը խօսին. եւ սակայն անցեալ տարի այդ երկու բանաստեղծներն ինձ մեծ հաճոյք կը պատճառէին. եւ սակայն արդէն տկարտխեղծ սիրտս երկաթեայ խաւով մը կը պատուէր նոցա ընթերցմամբ: Եւ այժմ այդ վահանէն, այդ հաճոյքէն ալ զուրկ մնացի: Եւ այժմ երկնընկեց սատանին պէս, միայնակ ու լքեալ, կը գահավիժի միշտ անդունդներէն վար... մութին, աղջամուղջներո՛ւն մէջ»²⁰:

Իսկ 1891-ին Պոլսում լոյս ընծայած «Արշալոյսի ձայներ» ժողովածուի «Հիւկօ, Լամարթին, Միւսէ» արձակ կտորում փորձում է այս արուեստագէտներին տեսնել Հայր Աստուած – Սուրբ Հոգի – Քրիստոս եռամիասնութեան մէջ²¹: Ապա Ա. Լամարթինին օգնութեան է կանչում (նկատի ունենք «Ռաֆայէլ»ի համապատասխան հատուածի վերաշարադրման փորձը)²² նոյն գրքում տեղ գտած «Հասարակութիւնը» արձակ կտորում՝ բացատրելու այնպիսի նուրբ հարցադրում, ինչպիսին արուեստագէտի եւ ընկերութեան յարաբերութիւնն է՝ արդէն շեշտը դնելով բուն ստեղծագործական ընկալման վրայ²³: Աւելորդ չէ նշել, որ շատ աւելի ուշ լոյս է տեսել Արշակ Զօպանեանի “Victor Hugo, Chateaubriand et Lamartine dans la literature arménienne...” ֆրանսերէն գիրքը (Paris, 1935, XVI–145 էջ), որտեղ, ըստ էութեան, վերաձեւակերպում է վերոնշեալ եռամիասնութիւնը՝ Միւսէին փոխարինելով Շատոբրիանով:

Լամարթինն ու Հիւգոն քննութեան առարկայ են դառնում նաեւ Զօպանեանի եւ Վարուժանի նամակագրութեան մէջ: Իսկ որ Վարուժանը ֆրանսիացի հեղինակներին կարդացել է աւելի վաղ, դեռ Սուրբ Ղազարի Մուրատ Ռափայէլեան վարժարանի նստարանից (1902), վկայում է նրա դասընկեր Դերենիկ Ճիզմէճեանը. «Ի՞նչ կը կարդար Դանիէլ: Սկիզբները միշտ ձեռքը կը տեսնէի Հիւգոյի բանաստեղծութիւնները: Երբեմն՝ Լամարթին»²⁴: Զօպանեանն իր «Գրական քրոնիկ»ներից մէկում, ի շարս այլ հեղինակների, քննում է նաեւ Վարուժանի «Սարսուռներ» (1906) քերթողագիրքը՝ կանգ առնելով հայ դասական բանաստեղծութեան (Մխիթարեաններ, Ղեւոնդ Ալիշան, Մկր-

²⁰ Նոյն տեղում, էջ 26:

²¹ Նոյնը, Արշալոյսի ձայներ, Կ. Պոլիս, տպ. «Սանճագճեան», 1891, էջ 93:

²² Տե՛ս՝ **Լամարթին**, Էջեր քսանամեայի մը կեանքէն..., էջ 206–207:

²³ Տե՛ս՝ **Զօպանեան Ա.**, Արշալոյսի ձայներ, էջ 175–176:

²⁴ **Ճիզմէճեան Դ.**, Դանիէլ Վարուժան / դպրոցական կեանքը, անտիպ նամակները, գրականութիւնը, Գահիրէ, տպ., «Յուսաբեր», 1955, էջ 18:

տիչ Պէշկեթաշլեան, Դուրեան) եւ Հիւգոյի ազդեցութիւնների վրայ: Մասնաւորաբար Վարուժանի «Յաւերժութեան սեմին» քերթուածը համարում է «մին ամէնէն շքեղ էջերէն հայ բանաստեղծութեան» եւ գտնում, որ «Հիւսօն ամէնէն աւելի իր հոգիին խօսած է եւ հոն իր մեծ արեւէն քանի մը ճառագայթ ձգած»²⁵: Վարուժանի՝ ռոմանտիկական շնչով գրուած «Թողէք մեծնամ» բանաստեղծութեան մէջ Հիւգոյի հետ եղբայրակցութիւն է տեսնում ռոմանտիկ գրող Վահան Թէքէեանը. «Թողէք մեծնամ»ը պզտիկ գլուխ գործոց մըն է հիւկոյական գոռ ու հզօր շունչով»²⁶: Չօպանեանը ֆրանսիացի բանաստեղծի եւ Վարուժանի մօտ գերիշխող է համարում հրապարակագրական տարրը, ինչի արդիւնքում գուցէի, ինչպէս Հիւգոյի պարագային, գրականութեան պատմութեան մէջ մնալու է տողերի մէկ քառորդը, ինչը բնական է համարում: Ի դէպ, հենց այս գծի վրայ էր նա հակադրում Վինեիին եւ Հիւգոյին: Առարկելով Չօպանեանի դիտարկումներին՝ Ռափայէլ Պազարճեանին ուղղուած նամակում (23–24 Դեկտեմբեր, 1906) Վարուժանն իր եւ Դուրեանի տարբերութիւնը բացատրելուց յետոյ, օգնութեան կանչելով Լամարթինին, մեկնաբանում է նաեւ իր եւ Հիւգոյի տարբերութիւնը կամ ժառանգորդութիւնը, որ խորքի մէջ գրականութեան պատմութեան ներքին տրամաբանութիւնն է ի ցոյց դնելու եւ ռոմանտիկական հայեացքի մեկնութեան ուշագրաւ օրինակ է. «Ես իրեն այնպէս եմ, ինչպէս որ ինքն Լամարթինին կամ Շաթոպրիանին: Ռոմանտիկ դպրոցի սին ըլլալով... կարող է ինձ սորվեցնել ծնանիլ, բայց ստեղծել եւ յղանալ՝ ո՛չ»²⁷:

Եւ իսկապէս էլ, ազդեցութիւնների կամ զուգահեռների ուրուագծման ճանապարհին պիտի զգուշաւոր վերաբերմունք դրսեւորել, մանաւանդ եթէ հարցը վերաբերում է ազգային գրականութիւններին. ճիշդ է, որ «...Չկայ եւ չի՛ կարող լինել ազգային գրական ուղղութիւն եւ ազգային գեղարուեստական մեթոդ, ինչպէս եւ չկայ եւ չի կարող լինել ազգային գրականութեան տեսութիւն»²⁸, սակայն նոյնքան իրաւացի է

²⁵ «Անահիտ» / հանդէս ամսեայ ազգային, գրական, գեղարուեստական, Փարիզ, Ը. տարի, 1906, թիւ 6–7, էջ 110–111:

²⁶ «Ծիրակ» / գրական եւ ընկերական ամսաթերթ, Ադեքսանդրիա, 1905, Ա. տարի, Հոկտեմբեր – Նոյեմբեր, թիւ 10–11, էջ 364:

²⁷ Վարուժան Գ., Երկերի լիակատար ժողովածու երեք հատորով, հ. 3, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1987, էջ 309:

²⁸ Սարինեան Ս., Հայկական ռոմանտիզմ, Եր., ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1966, էջ 79:

այն միտքը, որ գոյութիւն ունի ներքին զարգացման տրամաբանութիւն, այն, որ գրական մեթոդը կամ ուղղութիւնը չի կարող զուտ, անխառն փոխանցուել մի ժողովրդից միւսի գրականութեանը: Այն իր մէջ ներառում է նաեւ տուեալ ժողովրդի պատմական զարգացման հանգրուանները: Սրանով է նաեւ պայմանաւորուած այն, որ «հայկական ռոմանտիզմի» «մեկնաբան» Սերգէյ Սարինեանը գրական այս ուղղութիւնը դիտարկում է երկու հիմնարար տեսանկիւններով՝ ռոմանտիզմի համաշխարհային տիպաբանութեան եւ հայ ժողովրդի մշակոյթի պատմութեան համատեքստում՝ ուրուագծելով նաեւ ազդեցութիւնների ու ինքնուրոյնութեան սահմանները: Իսկ ռոմանտիզմի ներթափանցումն ու տեսական ներկայութիւնը հայ գրականութեան պատմութեան մէջ նա իրաւացիօրէն պայմանաւորում է նաեւ հայ մտաւորական կեանքի առանձնայատկութեամբ. «Գաղափարական արծազանգի գործնական հնարաւորութիւնների իմաստով մեր իրականութիւնը մի իրայատուկ «առաւելութեամբ» էր երաշխաւորուած. մենք լոկալ ժողովուրդ չէինք. «հայութիւն» հասկացութեան մէջ մտնում էին ոչ միայն հայկական բնաշխարհը, այլեւ այն «գաղութները», որոնք փռուած էին Հնդկաստանից մինչեւ Եւրոպա, միաւորներ, որոնք իրենց «ինքնուրոյն» կեանքն ունէին, բայց որոնք ազգային թելերով կապուած էին հայկական գաղափարի հետ»²⁹: Եւ սա էր, Սարինեանի իրաւացի դիտարկումով, հայ գաղափարի առաջանցիկութեան պայմանը:

Ինչ մնում է Արշակ Չօպանեանի «Սարսուռներ»ի գրախօսականին՝ Վարուժանը Պազարճեանին փորձում է համոզել (վերջինս նոյնպէս Հիւգոյի եւ Դուրեանի ազդեցութիւններն էր մատնանշել), որ «ամբաստանութիւն» է իր քնարի լարերին վերագրել միայն «օտար» ազդեցութիւններ, որովհետեւ որքան էլ շեշտում է «երկու հեղինակներուն՝ ըլլայ Դուրեանի եւ ըլլայ Հիւգոյի, հոգւոյն մասին ունեցած ճանաչողութիւնս», իր բանաստեղծութիւնները, այսուհանդերձ, «բոլորն ալ ծնունդ են միեւնոյն նախանիւթէն, որ իմ *եսս* է»³⁰: Ինչ մնում է «Յաւերժութեան սեմին»ի եւ Հիւգոյի ազդեցութեանը, որ մատնանշել է Ռ. Պազարճեանը, Վարուժանը դժուարանում է յիշել որեւէ գործ իր իմացած հատորներից, բայց եւ «ուղղորդող» միտք է յայտնում, թէ գուցէ

²⁹ Նոյն տեղում, էջ 76:

³⁰ **Վարուժան Ռ.**, Երկերի լիակատար ժողովածու երեք հատորով, հ. 3, էջ 306: – Ընդգծումը՝ բնագրում: – Բ.Ա.:

«Հասարակաց աղօթք»ի մասին է խօսքը³¹, որը, սակայն, իր պնդումով, «ոեւէ նոյնութիւն չունի իմ քերթուածիս հետ»³²: Շատ անելի ուշ, սակայն, Սիմոն Երեմեանին ուղղուած նամակում (Փետրուար-Մարտ, 1910, Սեբաստիա), շնորհակալութիւն յայտնելով իր «Յեղին սիրտը» ժողովածուի մասին գրախօսականի համար, յայտնում է, որ բանաստեղծելու փոխարէն հոգեւորութիւն է անում, «Ընկերաքաղաքական պայքարն է, ուր սկսած եմ փոթորկուիլ», ուստի «Հիւկոն մոռցած եմ եւ սկսած եմ Դեմոստինես կարդալ»³³:

Լամարթինի եւ Միւսէի գնահատութեան առիթով հետաքրքիր մեկնութիւն ունի Ռուբէն Սեւակը. 1908-ին գրուած նամակներից մէկում գրեթէ բանաստեղծական ոճով նկատում է. «...միշտ կը զգուշանամ քեզի Լեմանի կամ Զուիցերիոյ անճառելի գեղեցկութիւններուն վրայ գրել: Այս բաները դուն ինձմէ աղէկ գիտես արդէն Լամարդինի եւ Միւսէի ա՛յնքան հրաշալի քերթուածներուն մէջէն»³⁴:

Վերադառնալով Զօպանեան-Վարուժան նամակագրութեանը՝ նկատենք, որ առաջինը խորհուրդ էր տուել (14 Յունուար, 1906) կարդալ նաեւ կարդալ Օգիւստ Բարբիէի «Յամբեր»ը (“Jambes”, 1830) եւ Վիկտոր Հիւգոյի «Պատիժները» (“Les châtements”, 1853): Իսկ Վարուժանը բառացիօրէն մէկ օր առաջ Ռափայէլ Պազարճեանին յղած նամակում իր կարդացած հեղինակների շարքում նշում է եւ Հիւգոյի անունը: Նոյն հասցէատիրոջն ուղղուած մէկ այլ նամակում (6 Փետրուար, 1906) Հիւգոյին յիշատակում է՝ պարզելու համար իր տեսական ըմբռնումների համակարգը, այն, որ «*գոյնը մրաժման* հետ *հաւասար* կը բարձրացնէ»³⁵: Այստեղ *գոյնը* ասելով նկատի ունի *արուեստը*, որի համար յատկանշական է համարում *ազգայինը* (իր պարագայում՝ հայկականը – Ք.Ա.), *մրաժման* դիմաց դնում է *համամարդկայինի* պա-

³¹ Աւելորդ չէ ընդգծել, որ նշուած բանաստեղծութիւնը գրաքար է թարգմանել Խորէն Գալփայեանը, դեռեւս 1853-ին (տե՛ս՝ «**Քազմավէպ**», Վենետիկ, ԺԱ. տարի, թիւ 12, էջ 181–183):

³² **Վարուժան Գ.**, Երկերի լիակատար ժողովածու երեք հատորով, հ. 3, էջ 309:

³³ Նոյն տեղում, էջ 425:

³⁴ **Սեւակ Ռ.**, Երկեր, Եր., «Սովետական գրող», 1985, էջ 411 (հաւանաբար Մերուժան Պարսամեանին է ուղղուած):

³⁵ **Վարուժան Գ.**, Երկերի լիակատար ժողովածու երեք հատորով, հ. 3, էջ 261: – Ընդգծումները՝ բնագրում: – Ք.Ա.:

հանջը: Իսկ այս երկուսի՝ ազգայինի եւ համամարդկայինի համադրումը տեսնում է երկու հեղինակների՝ Շէքսպիրի եւ Հիւգոյի մէջ:

Մէկ ամիս անց Վարուժանը Չօպանեանին յայտնում է (17 Մարտ, 1906), որ կարդացել է Բարբիէի եւ Հիւգոյի գործերը եւ գտնում է, որ «ուժով են եւ աղուոր, ունին հեզնութիւն մը խառնուած ցասոյթի, որուն խորը միշտ գութը կանգուն է»³⁶: Եւ յատկապէս առանձնացնելով առաջինի «Շան վիճաբանութիւնը» (“La Curée”)³⁷ եւ երկրորդի «Վաթերլոո»ն (“Waterloo”)՝ նրանց մէջ տեսնում է գեղագիտական եւս մէկ հասկացութիւն՝ *վսեմը*:

Ֆրանսիացի հեղինակների շարքում Վարուժանը հիացում է յայտնում Չօպանեանին (12 Յունուար, 1906) նրա Ալֆրեդ Վինեիի «Փարիզ» բանաստեղծութեան հայերէն թարգմանութեան առիթով³⁸: Նա գտնում է, որ «Վինեիի հանճարը ներդաշնակ է իր Փարիզի եւ իր Փարիզը հայ քննադատի: Այս երեքը բաւական եղան երկար ժամանակ վսեմ ներշնչմամբ մ’օրօրելու զիս»³⁹: Երեք կողմերն են՝ 1. ֆրանսիացի արուեստագէտը, 2. նրա բանաստեղծութիւնը եւ 3. թարգմանիչը: Բայց կայ նաեւ չորրորդը՝ ներշնչանքի հանգամանքը, որ պակաս կարեւոր չէ նոր-նոր բանաստեղծական աշխարհը նուաճել փորձող հայ հեղինակի՝ Վարուժանի համար: Նկատենք նաեւ, որ դեռ 1902-ին Փարիզում Չօպանեանի արձակ թարգմանութեամբ լոյս էր տեսել Վինեիի «Քերթուածներ» ժողովածուն, որի մէջ, սակայն, բացակայում էր վերոնշեալ բանաստեղծութիւնը⁴⁰:

Ստեղծագործական բաւական ճանապարհ անցած Վարուժանը յետագայում ինքն է սկսում գնահատականներ հնչեցնել եւրոպացի հե-

³⁶ Նոյն տեղում, էջ 275:

³⁷ Բանաստեղծական զուգահեռները հասնում են մինչեւ Վարուժանին իր գրական ուսուցիչներից համարող ստամբուլահայ բանաստեղծ Չարեհ Խրախունու «Ազատութեան գացող ճամբան» քերթումը, ուր գրողը հաստատում է, թէ «Ազատութեան գացող ճամբան սալարկուած է / Ազատութեան համար մեռնողներու մարմիններով» (**Խրախունի Զ.**, Ազատերգութիւն, Եր., «Նաիրի», 1993, էջ 30): Սա ցոյց է տալիս ֆրանսիական գրական ազդեցութիւնների շարունակականութիւնը արեւմտահայ բանաստեղծութեան վրայ նաեւ նորագոյն շրջանում:

³⁸ «**Անահիտ**» / հանդէս ամսեայ ազգային, գրական, գեղարուեստական, Փարիզ, 1905, Է. տարի, թիւ 12, էջ 234–238:

³⁹ **Վարուժան Գ.**, Երկերի լիակատար ժողովածու երեք հատորով, հ. 3, էջ 251–252:

⁴⁰ Տե՛ս՝ **Վինեի Ա.**, Քերթուածներ, թարգմ.՝ Արշակ Չօպանեան, Փարիզ, «Անահիտ»ի հրատ., 1902, 36 էջ:

ղինականների մասին: Օրինականներից մեկը վերաբերում է Չոպանեանի (23 Յունուար, 1908)՝ «ճաշակը» կատարելագործելու համար իրեն առաջարկուած հեղինականներից (Ռասին, Լըկոնտ դը Լիլ, Գոթիէ, Ժան Մորէաս եւ ուրիշներ) Լիլին⁴¹, որ «արուեստի կրթիչ վարպետ կրնայ ըլլալ», եւ որի առթիւ գտնում է, թէ «նման են իր ոտանաւորները այն մարմարեայ ամայի պալատներուն, որոնց ճերմակ սիւներուն մէջէն ցուրտ քամին կ'անցնի միայն: Ամէն շեշտի մէջ պէտք է, որ սիրտը կաթիլ մ'արին հոսէ, մինչեւ որ քերթողը իր գործին առջեւ յիսուօրէն կանգուն հիւծի վերջանայ...»⁴²: Նկատենք, սակայն, որ խորքի մէջ համաձայնելով «մարմարեայ պալատների» դրոյթին՝ Չոպանեանը, այնուամենայնիւ, գտնում է (17 Փետրուար, 1908), որ Լիլի «Բարբարոսական բանաստեղծութիւններ»ում (“*Poèmes Barbares*”, 1862) եւ «Ողբերգական բանաստեղծութիւններ»ում (“*Poèmes tragiques*”, 1864) կան «խրոխտ, զուսպ, բայց սուր ու խոր զգացմամբ գրուած» էջեր⁴³:

⁴¹ Դանիէլ Վարուժանի, արեւմտահայ գրականութեան մէջ 1910-ական թթ. ասպարեզ իջած «հեթանոսական» շարժման, Պառնասեան դպրոցի եւ Լիլի յարաբերութիւնների մասին տե՛ս՝ **Պըլտեան Գր.**, Կրակէ շրջանակը Դ. Վարուժանի շուրջ, Անթիլիաս, 1988, էջ 43–48:

⁴² **Վարուժան Դ.**, Երկերի լիակատար ժողովածու երեք հատորով, հ. 3, էջ 363–364: Սա Դանիէլ Վարուժանի գեղագիտութեան կարեւոր, առանցքային հարցադրումներից է, որ զարգացնում է նաեւ Թեոդիկին ուղղուած նամակում. «Համոզուած եմ, թէ ժողովուրդին ինքզինքնիս յիշատակ տալէ առաջ նախ պէտք է ինքզինքնիս զոհ տանք Վահագնի Բագնին վրայ՝ թէ քնարի, ատիկա նոյնն է» (**Նոյն տեղում**, էջ 392): Այստեղ տեղին է յիշել նաեւ նոյն գեղագիտական ոգեւորութեամբ ու զգացումներով գրուած «Նեմեսիս» (1908), «Վահագն» (1908), «Գեղեցկութեան արձանին» (1911) բանաստեղծութիւնները, ինչպէս նաեւ ասելի վաղ գրուած «Մուսային» ծրագրային քերթուածը (1905), ուր պիտի նախանշէր իր բանաստեղծական նախընտրութիւնները. «Երգերն անոր (իմա՝ քնարի լարերը – Զ.Ա.) պիտի պատմեն Սարսուռներ՝ // Մարմնաւորած իմ արիւնէս, շարժումէս, // Ներշնչելով տողեր, փուշի ակօսներ, // Ուր, հողմակոծ, պիտ' ծրի վիշտն աղեկէզ» (**Նոյնը**, Մարսուռներ / քնարական բանաստեղծութիւնք, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1906, էջ 2):

Սա նամակագրութիւն-գեղարուեստական գործ միջտեքստային կապի տիպական օրինակ է: Այսպիսի քննութիւնը տեսաբանին կարող է բաւական լայն նիւթ տալ: Բնորոշ է նամակագրական ժառանգութեան հարցերով զբաղուող հետազօտող Միրէլ Բոսսի (Mireille Bossis) «Մեթոդորոգիական ճամբորդութիւններ նամակագրութեան միջոցով» (“*Methodological Journeys Through Correspondences*”) յօդուածի հատատումը, թէ, օրինակ, «Ժորժ Սանդի ստեղծագործութիւնների ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ նրա վէպերում եւ նամակներում նախադասութիւնները կառուցուած են նոյն ճանապարհով» (“**Yale French Studies**”, No. 71, *Men/Women of Letters* (1986), p. 72 / <https://doi.org/10.2307/2930022>).

⁴³ **Վարուժան Դ.**, Երկերի լիակատար ժողովածու երեք հատորով, հ. 3, էջ 262:

Ի դեպ, Լըկոնտ դը Լիլին հանդիպում ենք նաեւ Ռ. Զարդարեանի՝ Ա. Զօպանեանին ուղղուած նամակում (4/17 Հոկտեմբեր, 1906, Ֆիլիպէ), ուր գրում է. «Կարելի՞ է ինծի գրէք Լըքոնտ տը Լիլի «Լէ շանթ պարպարէն», ինչպէս նաեւ նոյն հեղինակին եւ Սիլվի Բրիտոմի գեղեցիկ քերթուածներուն անուններն ու գիները. մանաւանդ շնորհապարտ պիտի թողէիք զիս, եթէ խօսք տայիք, որ անոնց դրամը Ձեզի հասցնելէս ետք՝ ինծի հայթայթել պիտի ուզէիք»⁴⁴:

Լիլին թարգմանելու «գայթակղութիւնն» է ունեցել նաեւ Ռուբէն Սեւակը: Նախ, Ենովք Արմէնին ուղղուած նամակում (1907, Յունուար 26, <Լօզան>) խոստովանում է. «Ես – վերջացնելու համար նամակս – պիտի փափաքէի երբեմն ոտանաւոր թարգմանութիւններ դրկել հանդէսիդ՝ գաղղիացի նորագոյն բանաստեղծներէն, յուսալով, որ հաճելի պիտի ըլլայ «Մասիս»ի ընթերցողներուն՝ գաղղիական արդի գրականութեան հետ շփման մէջ ըլլալ»⁴⁵: Իսկ արդէն յաջորդ ամսուայ թիւ 14-ում (էջ 273) Սեւակի թարգմանութեամբ լոյս է տեսնում Լըկոնտ դը Լիլի «Տորեկ» բանաստեղծութիւնը:

Դանիէլ Վարուժանի ֆրանսիական հետաքրքրութիւնների միւս խորը արմատը կապում է սիմվոլիստ Շարլ Բոդլէրի անուան հետ: Զօպանեանին յայտնելով իր ուսանողական առօրեայի մանրամասները (22 Նոյեմբեր, 1907)՝ ընդգծում է իր միայնութեան մասին՝ «...հայերէ ու կրնամ ըսել մարդերէ հեռու-հեռու: Կեանքին մէջ կը կրեմ, անկէ ալ կը ծանծրանամ, ո՛չ մէկ ժամանակ Պոտլէրի տողերը ըմբռնած էի՝ քան հիմա»⁴⁶: Կարծում ենք, պատահական չէ Դանիէլ Վարուժանի «Հեթանոս երգեր» ժողովածուի «Գողգոթայի ծաղիկներ» շարքի խորագիրը, որ յուշում է ֆրանսիացի բանաստեղծի «Չարի ծաղիկները»: Վերջերս Բոդլէրի եւ Վարուժանի այս կապին անդրադարձել է գրականագէտ Սուրէն Դանիէլեանը «Վարուժանի գութի համակարգի առջեւ («...ծաղիկներ»ի խորհրդի նախնական ընկալման շուրջ)» ծաւալուն յօդուածում՝ նամակների եւ բանաստեղծական պատկերների զուգադրման ճանապարհով ցոյց տալով «...ծաղիկների» «գեղագիտա-

⁴⁴ «Արեւմտահայ գրողների նամականի» / կազմեց եւ ծանօթագրեց Գ.Յ. Ազնաւուրեան, Եր., Երեւանի համալսարանի հրատ., 1972, էջ 239–240:

⁴⁵ Նոյն տեղում, էջ 355:

⁴⁶ Սեւակ Ռ., Երկեր, էջ 413:

կան ընդլայնման փորձը»⁴⁷, ուրուագծելով Վարուժանի ստեղծագործական առաջնություն չարից գութի անցման ճանապարհը:

Բնականաբար, սիմվոլիստները նախ եւ առաջ պիտի հետաքրքրէին հենց այդ գրական ուղղութիւնը որդեգրած բանաստեղծներին, որոնց մէջ կարող ենք եւ առանձնացնել Վահան Թէքէեանին: Վերջինս Չօպանեանին գրած նամակներից մէկում խոստովանում է սիմվոլիզմի նախապատուութիւնների իր շարքը՝ նկատելով, որ «Թէպէտ Վերլէնը նորութիւն չըլլայ ալ մեր մէջ, ինծի համար նախընտրելի է Մեթերլինքէն իր թափանցող տրտմութեան բերած մխիթարութեանը համար, զոր ամէն տրամադրութիւններու մէջ կը հասկնամ»: Շատ աւելի հետաքրքրական է թուում հակադրական ելագծի վրայ «Մեթերլինքի ու իր հանճարեղ հայ հետեողը՝ Եարճանեանն ըմբռնելու» ճանապարհի ուրուագիծը, որը իրենից պահանջում է «գերասուր պայծառութեամբ վայրկեան մը... ունենալ»⁴⁸:

Պէտք չէ մոռանալ, որ վերոնշեալ հեղինակներից կատարած թարգմանութիւնների կողքին Վահան Թէքէեանն ինքը որդեգրել է սիմվոլիզմի գրական ուղղութիւնն ու բանաստեղծական ամէնից բնորոշ ձեւը՝ դառնալով հայ բանաստեղծութեան հնչեակի արքան, ինքն էլ իր հերթին բանաստեղծութիւններ նուիրելով Բողլէրին եւ Վեռլէնին («Տաղ առ Բողլէր», «Տաղ առ Վերլէն» եւ ուրիշներ):

Չօպանեանին գրած մէկ այլ նամակում նորից է վերադառնում Սիամանթոյին՝ նկատելով, որ «Եարճանեանին, ամէնէն աղուոր գրածները, մինչեւ հիմա մէկ կամ երկու ոտանաւորներուն հետ, Բարիզեան նօթերն են...»⁴⁹: Ապա բերում է «Անահիտ»ի աշխատակիցներից Խոսրովի օրինակն ու եզրակացնում, թէ «Պրն Եարճանեանը école կ'ընէ [կը կապկէ?] կոր... որովհետեւ չեմ կարծեր, որ խեղճ Խոսրովը Maeterlinck կարդացած ըլլայ»⁵⁰:

⁴⁷ Տե՛ս՝ «Գրական թերթ», Եր., 17 Փետրուար, 2023, թիւ 3 (3588), էջ 3 եւ 7:

Նոյն հեղինակը աւելի ուշ ընդլայնել է «Չարի ծաղիկներ»ի եւ հայ գրական աղերսների շրջանակը «Չարի ծաղիկների» հայկական արձագանգների պատմութիւնից» յօդուածում (Տե՛ս՝ Նոյն տեղում, 15 Սեպտեմբեր, 2023, թիւ 29 (3614), էջ 7–8:

⁴⁸ «Արեւմտահայ գրողների նամականի», էջ 319:

⁴⁹ Թէքէեան Վ., Նամականի / կազմեց, խմբագրեց եւ ծանօթագրեց Աւետիս Գ. Սանճեան, Լոս Անճելըս, հրատ. Թէքէեան Մշակութային Միութեան, 1983, էջ 105–106:

⁵⁰ Նոյն տեղում, էջ 106:

Սիմվոլիզմի եւ Սիամանթոյի ստեղծագործութեան յարաբերակցութեան տեսանկիւնից շատ աւելի ուշ հակադիր վերաբերմունք պիտի որդեգրէին Ջապէլ Եսայեանն ու Արտաշէս Յարութիւնեանը: Նախ, դարասկզբին սիմվոլիզմը հայ գրականութիւն ներմուծած հեղինակներից Արտաշէս Յարութիւնեանը խոստովանում է Վերհարնի հանդէպ իր հիացումը՝ յայտարարելով, թէ «ամէնէն շատ սիրած բանաստեղծներէս մին է: Երկիւղածութեամբ կը տպաւորէ զիս այն միսթիկ վայելչութիւնը, զոր գիտէ այդ տարօրինակ տեսանողը, խորհրդաւոր մարգարէն, դնել իր բանաստեղծութեան մէջ»⁵¹: Ապա անմիջապէս իր համաձայնութիւնն է յայտնում Ջապէլ Եսայեանի կարծիքին, թէ «խորհրդապաշտ դպրոցին յաջողութիւնը գինովցուցած էր զինքը (Սիամանթոյին – Բ.Ա.). Վերհարնի ընթերցող էր մասնաւորապէս, առանց ամբողջովին ըմբռնելու մեծ բանաստեղծին intuitif եւ խիստ գեղեցկութիւնով մը հոծ տողերը...»⁵², շարունակելով «ընթերցող» Անտոն Եարայեան-Սիամանթոյին ուղղուած քննադատական սլաքների տրամաբանութիւնը, առանց անուններ տալու, աւելացնում, թէ «Շատ լաւ դիտած էիք այն անճարակ parodie-ն, զոր ոմանք փորձած են մեր մէջ vers libre արձակունակ տափակութեան մը իջեցնելով յաճախ»⁵³:

Եզրակացութիւններ

Դեռ կարելի է շարունակել ռոմանտիկների ու հայ գրողների գրական եղբայրակցութեան մասին դատողութիւնների շարքը՝ նամակների կողքին ցոյց տալով նաեւ գեղարուեստական բնագրերի հարազատութիւնը, կարելի է նաեւ մատնանշել այլ հեղինակների ու գրական երեւոյթներ, ինչպէս օրինակ՝ նամակագրական վէպի անցած ճանապարհի ուրուագծումը, որ տեղի է ունեցել ռոմանտիկների հետ տեւական երկխօսութիւնների ճանապարհով, թէկուզ եթէ միայն վերցնելու լինենք Գէօրգի «Վերթեր»ի օրինակը եւ կամ Բայրոնի մասին դատողութիւնների շարքը Ալիշանից մինչեւ Տէմիրճիպաշեան, ինչը, սակայն, շատ աւելի լայն ուսումնասիրութեան նիւթ է: Այդ

⁵¹ «Արեւմտահայ գրողների նամականի», էջ 212:

⁵² «Արեւելեան մամուլ» / շաբաթաթերթ ազգային, գրական ու քաղաքական, Իզմիր, 35-րդ տարի, 1905, թիւ 50, Դեկտեմբեր 21, էջ 1248:– Նամականիում Ջապէլ Եսայեանի ծանօթագրութեան համար նշում է թիւ 48, 7 Դեկտեմբերի, որ ճիշդ չէ (էջ 441):

⁵³ «Արեւմտահայ գրողների նամականի», էջ 212:

ռոմանտիկ հայեացքը կարող էր ընդգրկել նաեւ հայ հեղինակների յարաբերութիւնները:

Ամփոփելով եւ ընդհանրացնելով ռոմանտիկ հեղինակներին նամակագրութեան մէջ հայ գրողների գնահատականները՝ կարող ենք նկատել, որ դրանք առաջին հերթին գալիս են ազդեցութեան այն մեծ շրջանակից, որ արեւմտահայ գրականութեան վրայ ունեցել է ֆրանսիական գրական դպրոցը (Լամարթին, Ալֆրեդ Միսէ, Վիկտոր Հիւգօ, Շառլ Բոդլէր եւ շատ ուրիշներ): Դրանք բազմազան են եւ գրականութեան պատմաբանի ու տեսաբանի համար նոր ու անակնկալ ընդհանրացումների առիթ կարող են դառնալ:

КНАРИК АБРААМЯН

Кандидат филологических наук, доцент

АГПУ им. Хачатуря Абовяна

кафедра новой и новейшей армянской литературы и методики ее преподавания имени Вачэ Партизуни

РОМАНТИЧЕСКИЕ ВОЗЗРЕНИЯ В ЗАПАДНОАРМЯНСКОЙ ПЕРЕПИСКЕ

(в свете французских литературно-исторических влияний)

Резюме

В статье рассматриваются рамки влияния французского романтизма на армянскую романтическую литературу на примере западноармянской переписки. Рассмотрены письма Хорена Галфаяна (Нар-Пея), Григора Отяна, Петроса Дуряна, Егии Темирчипашяна, Аршака Чобаняна, Даниэля Варужана, Рубена Севака, Ваана Текеяна, Забел Есаян, Арташеса Арутюняна и других авторов.

Отмечено, что в основном влияние сформировалось путем усвоения произведений Альфонса де Ламартина, Альфреда де Мюссе и Виктора Гюго. Диалоги с французскими авторами можно заметить как в письмах в форме признаний или литературно-исторических оценок, так и в переводах и художественных текстах, поэтому в основу изложения положен сопоставительный метод:

наряду с письмами при необходимости обращаемся к художественным текстам.

Ключевые слова: романтизм, переписка, литературное влияние, западно-армянские авторы, XIX век, перевод, художественный текст.

KNARIK ABRAHAMYAN

*PhD, associate professor,
ASPU after Khachatur Abovyan
the Chair of New and Modern Armenian Literature and its Teaching
Methods after Vache Partizuni*

THE ROMANTIC PERSPECTIVE IN WESTERN ARMENIAN CORRESPONDENCE

(In the Light of French Literary Historical Influences)

Abstract

The article examines the scopes of French Romanticism's influence on the courses of Armenian Romantic literature remarked in the Western Armenian correspondence. The letters of the authors such as Khoren Galfayan (Nar-Bey), Krikor Odian, Bedros Tourian, Yeghia Demirjibashian, Arshag Chobanian, Daniel Varujan, Ruben Sevak, Vahan Tekeyan, Zabel Yesayan and Artashes Harutyunyan have been considered. Accordingly, it has been noted that the influences primarily were formed through the appropriation of the works by Alphonse de Lamartine, Alfred de Musset and Victor Hugo. The dialogues with the authors of France appear both in the letters in the form of proclamation or literary historical assessment and in translations and original fictions. Therefore, the work has done through a comparative method, referencing the letters alongside with the original fictions when needed.

Keywords: *Romanticism, correspondence, literary influence, Western Armenian authors, 19th century, translation, original fiction.*